

Universiteit Leiden

SSL

Stichting Studiebegeleiding Leiden

Examenprogramma

Economie 1 en 1,2 havo

Zie voor de perfecte voorbereiding ook
www.examencursus.com en www.alleexamens.nl.

Examenprogramma economie 1 en economie 1,2 h.a.v.o.

1 Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden en werkwijzen;
- Domein B Arbeidsmarkt;
- Domein C Internationale arbeidsverdeling;
- Domein D Nederlandse betalingsbalans;
- Domein E Wisselkoersen;
- Domein F Bankwezen;
- Domein G Geldwezen;
- Domein H Consumenten en welvaart;
- Domein I Produceren en welvaart;
- Domein J Goederenmarkt;
- Domein K Inkomensvorming;
- Domein L Inkomensverdeling;
- Domein M Economische kringloop;
- Domein N Markt, overheid en economische orde;
- Domein O Onderontwikkeling (alleen economie 1,2);
- Domein P Sociale zekerheid;
- Domein Q Europese integratie.

1.1 Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de eindtermen van de domeinen B tot en met Q (economie 1: met uitzondering van domein O) in combinatie met de vaardigheden uit domein A met uitzondering van die onderdelen die zich naar hun aard niet lenen voor centrale examinering, waaronder vaardigheden die uitdrukkelijk een computer als werk-station vereisen.

Het centraal examen wordt afgenomen in een zitting van 21/2 uur.

1.2 Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de domeinen B tot en met Q (economie 1: met uitzondering van domein O) in combinatie met vaardigheden uit domein A.

Het schoolexamen bestaat uit een examendossier met de volgende onderdelen:

a toetsen met gesloten en/of open vragen

Het beantwoorden van vragen en oplossen van probleemstellingen die gerelateerd zijn aan concrete maatschappelijke vraagstukken.

Het werk wordt beoordeeld aan de hand van een correctievoorschrift waarin mogelijke antwoorden en een puntenverdeling opgenomen zijn.

b praktische opdrachten

Het uitvoeren van (onderzoeks)opdrachten die gerelateerd zijn aan concrete maatschappelijke vraagstukken.

De kandidaat voert een aantal van de volgende type opdrachten uit:

- het verkennen, aanpakken en oplossen van een probleemsituatie uit de praktijk van een beroep of van het dagelijks leven;
  - het verrichten van een literatuurstudie;
  - het uitvoeren van een opdracht waarbij informatie- en communicatietechnologie (ICT) functioneel moet worden gebruikt;
  - een andersoortige opdracht.
- De presentatie van het verrichte werk vindt op één van de volgende wijzen plaats:
    - een geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, verslag van een enquête of weergave van een interview);
een essay of artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);
    - een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie);
    - een reeks stellingen met onderbouwing;
    - een posterpresentatie met toelichting;
    - een presentatie met gebruik van media (audio, video, ICT).

De kandidaat dient in overleg met de examinerer ervoor zorg te dragen dat het totale pakket van praktische opdrachten voor de profielvakken tezamen gevarieerd samengesteld is, zowel wat het type opdrachten betreft als wat de presentatievormen betreft.

De examinering van de algemene vaardigheden wordt over de verschillende vakken gespreid.

Tenminste een van de praktische opdrachten binnen het profiel dient te worden uitgevoerd als groepsopdracht in een groep van minimaal 3 deelnemers.

Voor de beoordeling van de praktische opdrachten wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn.

Bij praktische opdrachten wordt, voor zover relevant, het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

c profielwerkstuk

Het profielwerkstuk heeft een studielast van 40 tot 80 uur. Het heeft betrekking op ten minste twee (deel)vakken van het profieldeel (voor het profiel cultuur en maatschappij worden daartoe ook gerekend: Nederlandse taal en letterkunde en Engelse taal en letterkunde).

Wanneer economie bij het profielwerkstuk betrokken is, omvat het profielwerkstuk:

- een zelfstandig uit te voeren (onderzoeks)opdracht.

Wat de bijdrage van economie betreft, is dit:

- het uitvoeren van een (onderzoeks)opdracht die gerelateerd is aan een concreet maatschappelijk vraagstuk. De vraagstelling is van een grotere complexiteit dan die van praktische opdrachten en heeft de bedoeling de kandidaat zijn kennis, inzicht en vaardigheden te laten toepassen, overeenkomstig domein A.

Voor de presentatie van het profielwerkstuk wordt gebruik gemaakt van de presentatievormen genoemd bij de praktische opdrachten.

Bij het profielwerkstuk wordt het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

Voor de beoordeling van het profielwerkstuk wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn.

De beoordeling vindt plaats door de examinatoren van de vakken die bij het profielwerkstuk zijn betrokken.

Het profielwerkstuk moet voldoende afgerond zijn. Naast de waardering 'voldoende' kan ook de waardering 'goed' toegekend worden.

d handelingsdeel

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

Het uitvoeren van opdrachten waarbij oriëntatie op vervolgopleidingen en beroepsperspectieven centraal staan:

- het deelnemen aan excursies waaraan economische aspecten zijn verbonden;
- het informeren naar toekomstperspectieven bij vervolgopleidingen en beroepen waar economie een rol speelt.

De uitvoering van het handelingsdeel blijkt uit een notitie van de kandidaat waarin aandacht besteed is aan de voorbereiding op en de ervaring met de opdracht en waarin op de uitvoering van de opdracht gereflecteerd wordt.

Voor de activiteiten in dit onderdeel worden geen cijfers toegekend. De examinator stelt aan de hand van de notitie vast of een activiteit naar behoren uitgevoerd is. De notitie maakt deel uit van het examendossier.

- informatie- en communicatietechnologie (ICT)

De kandidaat kan bij de examinering gebruik maken van de volgende toepassingen van ICT:

- raadplegen van (hyper)teksten, gegevens, beeld en geluid in (multimediale) bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen met behulp van een computer(netwerk);
- geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheek en mediatheek;
- telecommunicatie, zoals e-mail, discussie- en nieuwsgroepen;
- tekstverwerking;
- rekenmachine of grafische rekenmachine;
- wiskundige bewerkingen;
- spreadsheets, modellen en simulaties;
- verwerking en beheer van gegevens in gegevensbanken en informatiesystemen;
- maken van (multimediale) presentaties.

Het gebruik van ICT-toepassingen bij de toetsing is optioneel op die onderdelen waar de school (nog) niet beschikt over voldoende en adequate apparatuur en programmatuur.

weging

Onderdeel a bepaalt voor 40% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel b voor 60%. Voor kandidaten die het eindexamen afsluiten vóór 1 januari 2003 bepaalt onderdeel a voor 60% het cijfer van het schoolexamen, onderdeel b voor 40%. De waardering voor onderdeel c wordt afzonderlijk op de cijferlijst vermeld. Onderdeel d draagt niet bij aan het cijfer.

2 De Examenstof

2.1 Eindtermen: vaardigheden

De volgende vaardigheden worden getoetst in relatie met de eindtermen van de domeinen B tot en met Q.

Domein A: Vaardigheden en werkwijzen

Subdomein: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken

De kandidaat kan

1 bij concrete maatschappelijke vraagstukken op het gebied van:

- inkomen en welvaart;
- groei en stagnatie;
- internationale integratie;
- ordening en sturing.

de economische aspecten:

- productie;
    - verdeling;
    - besteding;
    - financiering;
- onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

Subdomein: Economische instrumenten

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

De kandidaat kan

- 2
- economische werkwijzen toepassen;
  - economische begrippen hanteren;
  - economische grootheden hanteren;
  - economische relaties verklaren.

Subdomein: Economische perspectieven en belangen

De kandidaat kan

- 3 economische perspectieven onderkennen die werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen kunnen hebben.
- 4 economische belangen onderkennen die uit de verschillende perspectieven kunnen voortvloeien.

Subdomein: Oriëntatie op studie en beroep

De kandidaat kan

- 5 informatie inwinnen over vervolgoopleidingen waarin economie een rol speelt en nagaan in hoeverre hij capaciteiten en interesses op het gebied van studiehouding en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen op economisch gebied.

Subdomein: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

- 6 verschillende typen (onderzoeks)vragen herkennen en zelfstandig (onderzoeks)vragen formuleren en daarbij onderscheid maken tussen:
- beschrijvende/beeldvormende (onderzoeks)vragen;
  - analytische/verklarende (onderzoeks)vragen;
  - (onderzoeks)vragen met het oog op waardering/standpuntbepaling.
- 7 in relatie tot een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag informatie verwerven en daarbij:
- de informatiebehoefte vaststellen;
  - beschikbare informatiebronnen inventariseren;
  - relevante informatiebronnen selecteren;
  - zelf informatie verzamelen, mede met behulp van ICT;
  - beoordelen of voldoende informatie verzameld is.
- 8 verworven en/of gegeven informatie vanuit een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag ordenen en daarbij:
- informatie beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
  - informatie (her)ordenen en bewerken (eventueel rekenkundig), mede met behulp van ICT;
  - conclusies formuleren ten aanzien van een (onderzoeks)vraag en deze onderbouwen;
  - een standpunt bepalen en dit onderbouwen en daarbij:
    - feiten van meningen onderscheiden;
    - in het geding zijnde waarden herkennen;
    - eigen waarden en opvattingen confronteren met die van anderen;
    - mogelijke consequenties van een standpunt aangeven;
  - een beargumenteerd standpunt formuleren;
  - luisteren naar de standpunten van anderen.
- 9 gegevens vertalen, mede met gebruikmaking van ICT:
- van verbaal naar grafisch en vice versa;
  - van verbaal naar tabellarisch en vice versa;
  - van tabellarisch naar grafisch en vice versa;
  - van verbaal naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
  - van tabellarisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
  - van grafisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa.
- 10 de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen en daarbij:
- een geëigend medium kiezen (bijv. mondeling, schriftelijk, (audio)visueel), mede met behulp van ICT;
  - rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden.

Subdomein: Rekenvaardigheden

De kandidaat kan, mede met gebruikmaking van ICT,

- 11 • basisrekenvaardigheden toepassen:
- rekenregels van optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen;
  - machtsverheffen;
  - positieve en negatieve getallen;
  - breuken;
  - decimalen;
  - percentages, perunages, promillages;
  - verhoudingen;
  - rekenen met grote/kleine getallen;
  - schatten, benaderen.
- werken met vergelijkingen:
- oplossen van een onbekende;
  - oplossen van een stelsel van vergelijkingen via substitutie;
  - hanteren van assenstelsels en kwadranten;
  - toepassen van eerstegraads vergelijkingen;
(bepalen van waarden, tekenen van de grafiek, bepalen van snijpunten)
- werken met statistiek:
- indexcijfers;
(partieel, samengesteld (gewogen, ongewogen), verleggen van de basis)
  - diagrammen
(lijndiagram (enkelvoudig, samengesteld), staafdiagram (enkelvoudig, samengesteld), cirkeldiagram);
  - tabellen
(rijen en kolommen, indelingen in klassen (percentielen, decielen e.d.), cumuleren);
  - gemiddelden
(ongewogen, gewogen).

Subdomein: Strategische vaardigheden

De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen

- 12 redeneren binnen vooronderstellingen en daarbij:
- gebruik maken van expliciete vooronderstellingen;
  - gebruik maken van een kosten-baten-analyse.
- 13 oorzaken en gevolgen aangeven en daarbij:
- het complexe karakter onderkennen van maatschappelijke vraagstukken;
  - de relatie tussen oorzaken en gevolgen verklaren;
  - onderscheid maken tussen het gewicht van verschillende oorzaken;
  - gewenste en ongewenste gevolgen van elkaar onderscheiden;
  - gevolgen op korte termijn onderscheiden van gevolgen op lange(re) termijn.
- 14 problemen en oplossingen aangeven en daarbij:
- aangeven dat voor complexe maatschappelijke vraagstukken vaak meerdere oplossingen mogelijk zijn;
  - effecten van verschillende oplossingen aangeven;
  - aangeven dat oplossingen tot nieuwe problemen kunnen leiden.
- 15 onderscheid maken in evenwicht en dynamiek en daarbij:
- evenwichtige situaties onderscheiden van onevenwichtige situaties;
  - aangeven dat evenwichtssituaties het gevolg kunnen zijn van gemaakte keuzen;
  - aangeven dat door wijzigende omstandigheden een verstoring van een evenwicht kan ontstaan;
  - aangeven dat verstoring van een evenwicht kan leiden tot het maken van nieuwe keuzen.

2.2 Eindtermen: vakinhoud

Eindtermen die voorzien zijn van een *, gelden alleen voor economie 1,2 en dus niet voor economie 1.

De eindtermen uit de verschillende domeinen kunnen met elkaar in verband worden gebracht. Waar relevant worden de domeinen en subdomeinen mede in relatie met de Europese Unie geëxamineerd.

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

De eindtermen zijn in het aanhangsel bij dit examenprogramma nader uitgewerkt.

Domein B: Arbeidsmarkt

De kandidaat kan

- 1 de omvang en de samenstelling van de beroepsbevolking (het aanbod van arbeid op de arbeidsmarkt) verklaren.
- 2 de omvang en de samenstelling van de werkgelegenheid (de conjuncturele en structurele ontwikkeling van de vraag naar arbeid op de arbeidsmarkt) verklaren.
- 3 de ontwikkeling van de arbeidsmobiliteit verklaren.
- 4 beschrijven hoe de omvang van de werkgelegenheid en de werkloosheid wordt gemeten.
- 5 het ontstaan van werkloosheid verklaren en de gevolgen ervan beschrijven.
- 6 de verschijnselen verborgen werkloosheid en verborgen werkgelegenheid verklaren.
- 7 verklaren waarom bij de bestrijding van werkloosheid elke vorm van werkloosheid vraagt om een eigen benadering.
- 8 verklaren hoe een tekort aan arbeidskrachten kan worden bestreden.

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

De kandidaat kan

- 9 het proces van internationale arbeidsverdeling verklaren.
- 10 motieven, manieren en gevolgen van vrijhandel en protectie verklaren.
- 11 motieven voor integratie en internationale samenwerking verklaren.
- 12 ideaal-typen van internationale economische integratie beschrijven.
- 13 mondiale organen met betrekking tot de internationale handel en (ontwikkelings)samenwerking beschrijven.

Domein D: Nederlandse betalingsbalans

De kandidaat kan

- 14 verklaren waarom Nederland als open economie afhankelijk is van de ontwikkelingen in het buitenland.
- 15 de samenstelling van de Nederlandse betalingsbalans (de deelrekeningen) beschrijven.
- 16 het indicatieve karakter van de betalingsbalans voor de economische kracht/zwakte van een land verklaren.
- 17 het betalingsbalansbeleid van de overheid verklaren.

Domein E: Wisselkoersen

De kandidaat kan

- 18 de samenhang tussen de situatie op de betalingsbalans en de wisselkoers verklaren.
- 19 de scharnierfunctie van de wisselkoers tussen de binnenlandse en de buitenlandse economie verklaren.
- 20 voor- en nadelen van het systeem van zwevende wisselkoersen verklaren.
- 21 de werking en de voor- en nadelen van het systeem van vaste wisselkoersen verklaren.
- 22 de werking en de voor- en nadelen van het systeem van stabiele wisselkoersen verklaren.
- 23 het wisselkoersbeleid verklaren.

Domein F: Bankwezen

De kandidaat kan

- 24 de indeling van de financiële instellingen in Nederland en daarbinnen de plaats van De Nederlandsche Bank (DNB) beschrijven.
- 25 karakteristieken van een particuliere geldscheppende bank beschrijven.
- 26 taken van DNB beschrijven alsmede de middelen die voor de uitoefening van die taken beschikbaar zijn.

Domein G: Geldwezen

De kandidaat kan

- 27 eigenschappen, functies en verschijningsvormen van geld beschrijven.
- 28 de omvang en samenstelling van de liquiditeitenmassa beschrijven en de manieren verklaren waarop deze kan veranderen.

- 29 de werking van de vermogensmarkt beschrijven en de invloed van de geldhoeveelheid en de rentestand op de economie verklaren.
- 30 oorzaken en gevolgen van prijsstijgingen en prijsdalingen verklaren.
- 31 het geldhoeveelheidsbeleid verklaren.

Domein H: Consumeren en welvaart

De kandidaat kan

- 32 de samenhang tussen de behoeften, de beschikbare middelen en de mate van welvaart verklaren.
- 33 de samenhang verklaren tussen de vraagbepalende factoren en de omvang van de consumptieve vraag.
- 34 mogelijke gevolgen van het consumptiegedrag voor derden verklaren.
- 35 motieven van de overheid om in de particuliere consumptie in te grijpen beschrijven en manieren van ingrijpen verklaren.
- 36 achtergronden van de sociaal-economische bescherming van de consument beschrijven en manieren waarop die bescherming plaatsvindt verklaren.

Domein I: Producteren en welvaart

De kandidaat kan

- 37 ondernemingsvormen, (kosten)structuur en doelstellingen van ondernemingen beschrijven.
- 38 de structuur van de Nederlandse economie beschrijven.
- 39 achtergronden en ontwikkeling van de structuur van het bedrijfsleven beschrijven.
- 40 het begrip toegevoegde waarde en de centrale betekenis van dit begrip bij de inkomensvorming verklaren.

Domein J: Goederenmarkten

De kandidaat kan

- 41 de functie van de markt en verschillende verschijningsvormen van markten beschrijven.
- 42 op basis van de marktverhoudingen de positie van de consument en de producent verklaren.
- 43 de werking van het marktmechanisme verklaren.
- 44 verklaren hoe in de praktijk het functioneren van markten afwijkt van het perfect werkend marktmechanisme.
- 45 motieven voor overheidsingrijpen in het marktproces beschrijven.
- 46 verklaren hoe de overheid in het marktproces ingrijpt.

Domein K: Inkomensvorming

De kandidaat kan

- 47 karakteristieken van de productiefactoren natuur, arbeid, kapitaal en ondernemersactiviteit beschrijven.
- 48 de beloningen van de productiefactoren beschrijven.
- 49 het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht verklaren.
- 50 op hoofdlijnen de inhoud van de collectieve en de individuele arbeidsovereenkomst beschrijven.
- 51 op hoofdlijnen de jaarlijkse cyclus van het sociaal-economisch overleg beschrijven.
- 52 de rol van de overheid in de loonvorming verklaren.

Domein L: Inkomensverdeling

De kandidaat kan

- 53 de personele inkomensverdeling beschrijven en oorzaken en gevolgen van inkomensverschillen verklaren.
- 54 de herverdeling van het personele inkomen verklaren.
- 55 de categoriale inkomensverdeling beschrijven en de ontwikkeling ervan verklaren.
- 56 verklaren hoe inkomensherverdeling invloed kan hebben op de hoogte van de totale productie/het totale inkomen.
- 57 verklaren hoe inkomensherverdeling de werking van de arbeidsmarkt kan beïnvloeden.

Domein M: Economische kringloop

De kandidaat kan

- 58 de samenhang tussen (nationale) bestedingen en productiecapaciteit beschrijven.

- 59 macro-economische grootheden beschrijven en hun onderlinge samenhang verklaren.
- 60 de economische kringloop beschrijven.
- 61 de omvang en ontwikkeling van de (nationale) bestedingen verklaren.
- 62 de omvang en ontwikkeling van de productiecapaciteit verklaren.
- 63 gevolgen van het niet op elkaar aansluiten van de (nationale) bestedingen en de productiecapaciteit verklaren.
- 64 verklaren waarom voortdurende groei van de productie tot problemen aanleiding kan geven.
- 65 verklaren hoe de (nationale) bestedingen kunnen worden beïnvloed.
- 66 de onderlinge versterking en tegenwerking van het conjunctuur- en structuurbeleid verklaren.

Domein N: Markt, overheid en economische orde

De kandidaat kan

- 67 beschrijven op welke wijze het marktmechanisme de aanwending van de productiefactoren stuurt.
- 68 beschrijven op welke wijze het budgetmechanisme de aanwending van productiefactoren stuurt.
- 69 beschrijven hoe in de gemengde economische orde van Nederland het marktmechanisme en het budgetmechanisme een rol spelen.
- 70 op hoofdlijnen de organisatie en werkwijze van de rijksoverheid in Nederland beschrijven.
- 71 inkomsten en uitgaven van de rijksoverheid beschrijven en de ontwikkeling daarvan verklaren.
- 72 het ontstaan, de functie, de omvang en de gevolgen van de staatsschuld verklaren.
- 73 doelstellingen van de economische politiek van de overheid met betrekking tot de productie en de verdeling beschrijven.
- 74 de werking van instrumenten van de economische politiek verklaren.

Domein O: Onderontwikkeling

De kandidaat kan

- 75 de internationale inkomensverdeling (de mondiale verdeling van de welvaart) beschrijven.
- 76 criteria voor economische ontwikkeling beschrijven.
- 77 het stagneren van de economische ontwikkeling verklaren vanuit interne economische oorzaken.
- 78 het stagneren van de economische ontwikkeling verklaren vanuit externe economische oorzaken.
- 79 de relatie tussen de situatie op de lopende rekening van de betalingsbalans en de schulddispositie van een (ontwikkelings)land verklaren.
- 80 de betekenis van de kapitaalrekening van de betalingsbalans voor een (ontwikkelings)land verklaren.
- 81 beschrijven hoe via overeenkomsten tussen groepen van landen een verbetering van de positie van de ontwikkelingslanden mogelijk is.
- 82 de hoofdlijnen van het ontwikkelingsbeleid van de Nederlandse overheid beschrijven.

Domein P: Sociale zekerheid

De kandidaat kan

- 83 achtergronden van het stelsel van sociale zekerheid in Nederland beschrijven.
- 84 het stelsel van de sociale zekerheid in Nederland (de sociale zekerheidswetten) beschrijven.
- 85 verklaren waarom een deel van de sociale zekerheid via de particuliere markt georganiseerd is.
- 86 beschrijven op welke manieren de kosten van de sociale zekerheid kunnen worden afgewenteld, ontweken en ontdoken en hoe uitkeringen (ten onrechte) kunnen worden ontvangen.
- 87 beschrijven hoe wordt getracht het oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid te bestrijden.
- 88 verklaren op welke wijze de sociale zekerheid vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kan beïnvloeden.
- 89 verklaren hoe wordt getracht de arbeidsparticipatie te vergroten en het beroep op de sociale zekerheid te verkleinen.

Domein Q: Europese integratie

De kandidaat kan

- 90 de Europese (monetaire) samenwerking op hoofdlijnen beschrijven.
- 91 de besluitvorming binnen de Europese Unie op hoofdlijnen beschrijven.
- 92 de financiering van de Europese Unie op hoofdlijnen beschrijven.
- 93 op hoofdlijnen het sociaal-economisch beleid (gemeenschappelijk landbouwbeleid), het monetaire beleid, het mededingingsbeleid en het ontwikkelingsbeleid van de Europese Unie verklaren.
- 94 verklaren welke gevolgen het Europees integratiebeleid heeft voor de nationale economie en het nationaal economisch beleid.

Aanhangsel bij het examenprogramma economie 1 en economie 1,2 h.a.v.o.

Domein B: Arbeidsmarkt

eindterm 1

- De omvang van de bevolking: geboorte-overschot/-tekort, migratie.
- De samenstelling van de bevolking: vergrijzing, migratie.
- De wetgeving: leerplicht, pensioenplicht, regelingen voor tijdelijk of vervroegd uittreden, hoogte van het (minimum)loon, belastingtarieven.
- De maatschappelijke opvattingen: verdeling betaald/onbetaald werk.
- De organisatie van het arbeidsproces: kinderopvang, deeltijdbanen, flexibele werktijden, aanpassing van de werkplek aan de mogelijkheden van de werknemer.

eindterm 2

- De verandering in de vraag naar arbeid als gevolg van een verandering in de bestedingen.
- De verandering in de vraag naar arbeid door lagere arbeidskosten vanwege substitutie kapitaal/arbeid en het rendement van investeringen; de verandering van de vraag naar arbeid als lagere arbeidskosten gepaard gaan met aantasting van de koopkracht.
- De relatie tussen het loon, de arbeidsproductiviteit en de arbeidskosten.
- De relatie tussen een verandering van de productie, een verandering van de arbeidsproductiviteit en de omvang van de werkgelegenheid.
- De veranderingen in de arbeidstijd: de mate van herbezetting bij arbeidstijdverkorting en de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit; vormen van arbeidstijdverkorting.
- De veranderingen in de bedrijfstijd: het verband tussen bedrijfstijdverlenging en de kostprijs van de producten; vormen van bedrijfstijdverlenging.

eindterm 3

- De geografische mobiliteit: regionale verschillen in werkgelegenheid en werkloosheid.
- De mogelijkheden om de geografische mobiliteit te beïnvloeden: verhuiskostenregelingen, prijsbeleid (kosten van vervoer), bereikbaarheid (afstand tussen wonen en werken).
- De mobiliteit tussen beroepsgroepen: verschillende kansen op werkloosheid bij diverse groepen (om- her- en bijscholing, beloningsverschillen).
- De mobiliteit tussen werken en niet-werken: de kwetsbare positie van allochtonen, langdurig werklozen, schoolverlaters, herintreders.
- Financiële prikkels om te gaan werken/mensen aan te nemen: grotere verschillen tussen uitkering en loon, fiscale voordelen (reis- en beroepskosten), verlaging minimumloon, arbeidskostensubsidies.

eindterm 4

- Het onderscheid tussen meten in arbeidsjaren en in personen.
- De verschillende manieren waarop werkloosheid en werkgelegenheid worden gedefinieerd.
- Het onderscheid tussen werken in loondienst en als zelfstandige; het onderscheid tussen voltijd, deeltijd en flexibel werken.

eindterm 5

- De conjunctuurwerkloosheid als gevolg van de ontwikkeling van de bestedingen.
- De structuurwerkloosheid als gevolg van de ontwikkeling van de internationale concurrentiepositie en de rendementspositie van het bedrijfsleven en als gevolg van de ontwikkeling van de scholingsgraad, de arbeids(on)geschiktheid, de mobiliteit en de arbeidsbemiddeling.
- De frictiewerkloosheid als gevolg van het feit dat het vinden van een baan/werknemer enige tijd kost.
- De seizoenwerkloosheid als gevolg van een niet-regelmatige vraag/productie vanwege klimaat en de aard van het product; voor het seizoen gecorrigeerde werkloosheidscijfers.
- Individuele en maatschappelijke gevolgen van werkloosheid: verlies koopkracht, sociale isolatie, sociale spanningen.

eindterm 6

- De verborgen werkloosheid: de relatie tussen de vraag naar arbeid en de omvang van het arbeidsaanbod; het aanzuig- en ontmoedigingseffect.
- De verborgen werkgelegenheid: werk dat zwart betaald wordt, informele banen.

eindterm 7

- De conjunctuurwerkloosheid: vergroten van de bestedingen door belastingverlaging en/of vergroten overheidsbestedingen.
- De structuurwerkloosheid: stimuleren innovatie, arbeidstijdverkorting, bedrijfstijdaanpassing, vervroegd uittreden, beheersing/verlaging (arbeids)kosten, scholing, verhuis- en reiskostenvergoedingen.
- De seizoenwerkloosheid: variëren productiepakket, klimaatinvesteringen (bijvoorbeeld in de glastuinbouw).
- De frictiewerkloosheid: voorlichting, individuele bemiddeling.
- Het onderscheid tussen werkloosheid op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene werkloosheid (op de gehele arbeidsmarkt).

eindterm 8

- Gevolgen van een overspannen arbeidsmarkt: loon-prijsspiraal, verloren gaan van afzetmarkten.
- Een tijdelijk tekort: buitenlandse werknemers aantrekken, belastingverhoging en/of verlaging overheidsbestedingen, overwerken.
- Een langdurig tekort: arbeidsbesparende innovatie, flexibele pensionering, kinderopvang, deeltijdwerk, immigratie.
- Het onderscheid tussen tekorten op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene tekorten (op de gehele arbeidsmarkt).

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

eindterm 9

- Het ontstaan van internationale handel door specialisatie in de productie van bepaalde goederen en diensten.
- De gevolgen van internationale handel op het gebruik van de productiefactoren en de omvang van de productie.
- Oorzaken van een sterke/zwakke internationale concurrentiepositie: klimaat, bodemgesteldheid, geografische ligging, scholingsgraad van de beroepsbevolking, arbeidskosten, sociale rust, infrastructuur.

eindterm 10

- Motieven voor vrijhandel: er wordt gestreefd naar een zo efficiënt mogelijke productie in het kader van het bevorderen van de welvaart.
- Gevolgen van (toenemende) vrijhandel: er kan sprake zijn van een verplaatsing van productie en werkgelegenheid.
- Motieven voor protectie: beschermen van binnenlandse werkgelegenheid, het op gang helpen van nieuwe bedrijfstakken, onafhankelijkheid bewaren bij productie van strategische goederen en diensten, vergelding voor protectie door andere landen.
- (Non-)tarifaire protectiemaatregelen: invoertarieven heffen, strenge kwaliteitseisen stellen, subsidiëren van binnenlandse productie en export.
- Gevolgen van protectie: protectie lokt protectie uit (handelsoorlog), binnenlandse prijsstijgingen, beperking van de beschikbaarheid van goederen en diensten, gevolgen voor de concurrentieverhoudingen.

eindterm 11

- De samenhang tussen integratie en de vergroting van markten: wegvallen van grensbelemmeringen, mobiliteit van productiefactoren.
- De samenhang tussen integratie en schaalvoordelen bij de productie: kosten speur- en ontwikkelwerk, uniforme normen en standaarden.

eindterm 12 (*)

- De vrijhandelszone: het ontbreken van onderlinge handelsbelemmeringen.
- De douane-unie: als vrijhandelszone maar met een gemeenschappelijk buitentarief.
- De gemeenschappelijke markt: als douane-unie maar uitgebreid met een vrij verkeer van productiefactoren.
- De economische unie: als de gemeenschappelijke markt maar uitgebreid met een gecoördineerde economische politiek, gemeenschappelijke instellingen en supra-nationale besluitvorming.
- De economische en monetaire unie: als de economische unie en verder nog een gemeenschappelijke munt en een supra-nationale centrale bank en centraal (gecoördineerd) monetair beleid.

eindterm 13 (*)

- De WTO (Wereld-handelsorganisatie): bevorderen van de internationale vrijhandel door het afschaffen van non-tarifaire handelsbelemmeringen, het verminderen van tarifaire handelsbelemmeringen, de anti-dumpingheffing en de 'meest begunstigde'-clausule.
- Het IMF (Internationaal Monetair Fonds): financiële steunverlening aan landen met betalingsbalansproblemen en bevorderen internationaal overleg.

Domein D: Nederlandse betalingsbalans

eindterm 14

- Een open economie als een economie met relatief hoge export- en importquoten.
- De relatie tussen de groei van de wereldhandel en de omvang van de Nederlandse export.
- Karakteristieken van multinationale ondernemingen (multinationals): risicospreiding, schaalvergroting, machtspositie.

eindterm 15 (*)

- De goederenrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de goederenrekening worden geboekt zoals grondstoffen, energie, consumptiegoederen, kapitaalgoederen; het belang van de EU-landen (m.n. Duitsland) als handelspartners.
- De dienstenrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de dienstenrekening worden geboekt zoals toerisme, bank- en verzekeringsactiviteiten, transport; het belang van de EU-landen (m.n. Duitsland) als handelspartners.
- De inkomensrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de inkomensrekening worden geboekt zoals primaire inkomens in de vorm van interest, winst/dividend, huur, loon alsmede overdrachtsinkomens in de vorm van ontwikkelingshulp, EU-bijdragen, overboekingen van buitenlandse werknemers naar het moederland.
- De kapitaalrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de kapitaalrekening worden geboekt zoals effectentransacties, leningen, beleggingen, directe investeringen.
- De salderingsrekening: de mutatie van de officiële reserves van De Nederlandsche Bank (DNB).
Opmerking: het onderscheid tussen kas- en transactiebasis wordt niet gevraagd.

eindterm 16

- Het saldo op de lopende rekening: de samenhang tussen binnenlandse/buitenlandse bestedingen en het saldo op de lopende rekening.
- Het saldo op de kapitaalrekening.
- Het totale tekort/overschot op de betalingsbalans: de samenhang tussen de lopende rekening, de kapitaalrekening en de mutatie van de officiële reserves; formeel en materieel evenwicht.

eindterm 17

- De verbetering van de infrastructuur zodat Nederland een aantrekkelijke vestigingsplaats blijft.
- Het aanpassen van de productiestructuur zodat het exportpakket concurrerend blijft: innovatie, kennisintensieve producten.
- De handelspolitiek gericht op het verkrijgen van toegang tot markten.

Domein E: Wisselkoersen

eindterm 18

- De factoren die de vraag naar een valuta bepalen: export op de lopende rekening, import van kapitaal.
- De factoren die het aanbod van een valuta bepalen: import op de lopende rekening, export van kapitaal.
- Appreciatie en depreciatie van een valuta door veranderingen in vraag en aanbod op de valutamarkt.

eindterm 19

- De invloed van wisselkoersveranderingen op de handelsstromen en de gevolgen daarvan voor de economie van Nederland: prijsniveau, (lopende rekening van de) betalingsbalans, afzet/productie/inkomen.
- Het belang van de wisselkoers voor Nederland in verband met het open karakter van de economie.

eindterm 20 (*)

- Voordelen van zwevende wisselkoersen: permanent evenwicht op de valutamarkt/betalingsbalans en dus ruimte voor zelfstandig binnenlands beleid, het ontbreken van de noodzaak tot het aanhouden van een monetaire reserve.
- Het nadeel van zwevende wisselkoersen: onzekerheid die het internationale handelsverkeer kan schaden.

eindterm 21 (*)

- Een vaste wisselkoersverhouding als afspraak.
- Het voordeel van vaste wisselkoersen: zekerheid die het internationale handelsverkeer kan bevorderen.
- Nadelen van vaste wisselkoersen: de noodzaak van binnenlandse aanpassingen bij verstoringen en het aanhouden van een monetaire reserve.

eindterm 22 (*)

- Stabiele wisselkoersen als wisselkoersen met aanpasbare spelkoersen en bandbreedte.
- Appreciatie en depreciatie binnen de bandbreedte (bovenste en onderste interventiekoers).
- Interventie door centrale banken via aan- en verkopen op de valutamarkt bij (dreigende) overschrijding van de bandbreedte.
- De rol van de (geldmarkt)rente bij het handhaven van de wisselkoers bij vrij internationaal kapitaalverkeer.
- Devaluatie en revaluatie van een munt bij ernstige/blijvende onevenwichtigheden.
- Het EMS (Europees Monetair Stelsel) als voorbeeld van een dergelijk systeem.

eindterm 23

- De relatie tussen de hoogte van het officiële rentetarief, het binnenlandse rentepeil, de kapitaalstromen en de wisselkoers.
Opmerking: specifieke instrumenten worden niet gevraagd.

Domein F: Bankwezen

eindterm 24

- De functies van financiële instellingen: verzorgen van het betalingsverkeer, verlenen van krediet, beheer van vermogen.
- De soorten financiële instellingen en hun activiteiten:
  - Algemene banken: banken die een breed pakket aan financiële diensten leveren.
  - Specifieke banken: banken die een beperkt pakket aan diensten leveren.
  - Overige financiële instellingen: instellingen die voornamelijk vermogen beheren zoals verzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen en beleggingsinstellingen.
- De begrippen primaire (geldscheppende) bank, secundaire (niet-geldscheppende) bank en institutionele belegger als onderscheidend kenmerk van financiële instellingen.
- De concentratie (schaalvergroting) en branchevervaging in de financiële wereld; de activiteiten van de banken op het terrein van beleggen, reizen en verzekeren.
- De positie van De Nederlandsche Bank (DNB) ten opzichte van de particuliere banken.

eindterm 25 (*)

- Elementaire voorbeelden van balansposten: kas, debiteuren en kredietverlening in rekening- courant.
- Het belang van de dekking van de banken (behoud van vertrouwen in de banken).
- Geldschepping door middel van een dekking lager dan 100%.

eindterm 26 (*)

Opmerking: namen van publicaties van DNB worden niet gevraagd.

Domein G: Geldwezen

eindterm 27

- Het onderscheid tussen directe en indirecte ruil; de relatie tussen ruil en arbeidsverdeling.
- De eigenschappen van geld: algemeen aanvaard, grote waarde in klein bestek, gemakkelijk deelbaar, waarde vast.
- De functies van het geld: ruilmiddel, spaarmiddel, rekenmiddel.
- De verschijningsvormen van geld: chartaal (munten, bankbiljetten) en giraal geld (tegoeden in rekening-courant).
- Het onderscheid tussen de nominale waarde en de reële waarde van geld.
- De techniek van het betalen: chartaal, giraal, met (betaal)cheque en via moderne betaalvormen.

eindterm 28 (*)

- De begrippen primaire liquiditeitenmassa (maatschappelijke geldhoeveelheid), secundaire liquiditeitenmassa (korte termijndeposito's, korte valutategoeden, korte spaargelden) en (totale) binnenlandse liquiditeitenmassa; liquiditeitsquote.
- De geldscheppende instellingen: centrale bank en de geldscheppende particuliere banken.
- De manieren van geldschepping en geldvernietiging: substitutie, transformatie en kredietverlening (bijvoorbeeld via wederzijdse schuldaanvaarding).

eindterm 29 (*)

- Het onderscheid tussen de geld- en kapitaalmarkt: vermogenstitels met een (oorspronkelijke) looptijd korter respectievelijk langer dan twee jaar.
- De vermogenstitels op de geldmarkt: kortlopende spaartegoeden.
- De vermogenstitels op de kapitaalmarkt: aandelen, obligaties, hypothecaire leningen, langlopende spaartegoeden.
- De vragers en aanbieders op de vermogensmarkt: gezinnen, bedrijven, overheid, institutionele beleggers, banken; doeleinden om geld te vragen of aan te bieden.
- De invloed van de rentestand op de particuliere bestedingen, de overheidsfinanciën, de betalingsbalans en de wisselkoers en omgekeerd.
Opmerking: de relatie tussen de rentestand en de obligatiekoersen/aandelenkoersen wordt niet gevraagd.
- De functie van de effectenbeurs; de invloed van vraag en aanbod op de prijs van effecten.
Opmerking: de organisatie van de effectenbeurs wordt niet gevraagd.
- De factoren die de hoogte van de rentestand beïnvloeden: ruimte op de vermogensmarkt, inflatie(verwachtingen), wisselkoers(beleid), risico (reële waarde en terugbetaling).

eindterm 30

- Binnenlandse oorzaken van inflatie: overbesteding (bestedingsinflatie), kostenstijgingen (kosteninflatie) en verhogen van de winstmarge (winstinflatie).
- Buitenlandse oorzaken van inflatie: stijging van de invoerprijzen.
- De gevolgen van inflatie voor de koopkracht, het spaargedrag, het bestedingsgedrag, de inkomens- en vermogens(verhoudingen), de internationale concurrentiepositie.
Opmerking: voor deflatie geldt mutatis mutandis hetzelfde als wat over inflatie is gezegd.
Opmerking: het begrip monetaire inflatie wordt niet gevraagd zodat inflatie altijd betrekking heeft op prijsstijgingen.

eindterm 31

- De relatie tussen kredietverlening, bestedingen en prijsniveau.
Opmerking: specifieke instrumenten worden niet gevraagd.

Domein H: Consumenten en welvaart

eindterm 32

- Het begrip schaarste: spanning tussen behoeften en middelen.
- De spanning tussen productiegroei en duurzame ontwikkeling (bijv. bij uitbreiding van infrastructuur).
- Het reële nationale inkomen per hoofd als gebrekkige maatstaf voor de omvang van de welvaart.

eindterm 33

- De factoren die de vraag naar consumptiegoederen bepalen: preferenties, inkomen, prijzen, aantal vragers.
- De invloed van reclame en (mode)trends op het behoeftenpatroon.
- Het achterhalen van de voorkeuren van de consument via marktonderzoek.
- De grafische weergave van de collectieve (prijs)vraaglijn aan de hand van een tabel of een lineaire functie.
- De verschuiving van de collectieve (prijs)vraaglijn onder invloed van veranderende vraagfactoren.
- De prijselasticiteit van de vraag: alleen segmentelasticiteit aan de hand van tabel, grafiek of lineaire functie. De betekenis van de begrippen prijselastisch en prijsinelastisch.
Opmerking: de kruiselingse prijselasticiteit van de vraag wordt niet gevraagd.

eindterm 34

- Externe effecten van consumptie: het onderscheid tussen positieve en negatieve externe effecten.
- De relatie tussen externe effecten en de omvang van de welvaart, nu en in de toekomst.
- De spanning tussen maximale consumptie in het heden en duurzame ontwikkeling.
- Andere motieven om iets wel of niet te kopen: gevolgen voor milieu en derde wereld.

eindterm 35

- Het onderscheid tussen goederen waarvan de overheid het gebruik wil ontmoedigen respectievelijk stimuleren (bemoeigoederen); motieven om te ontmoedigen/stimuleren, (externe effecten, opvoedkundige motieven).
- Methoden voor beïnvloeding van consumptie door de overheid: indirecte belastingen, heffingen, subsidies, voorlichting, kwaliteitseisen.

eindterm 36

- Het prijsbeleid: maximumprijzen met als doel de bescherming van de consument.
- Het subsidiebeleid: huursubsidie en subsidies op goederen waarvan men het gebruik wil stimuleren.
- Het mededingingsbeleid gericht op het in stand houden van gezonde concurrentie: beperken van kartelvorming.
- Kwaliteitseisen voor producten: houdbaarheid en veiligheid.
- De ongewenste gevolgen van de consumentenbescherming: hoge kosten voor consument en producent.

Domein I: Produceren en welvaart

eindterm 37

- De ondernemingsvormen eenmanszaak, vennootschap onder firma, naamloze vennootschap en besloten vennootschap: eigendom, leiding en aansprakelijkheid.
- De totale kosten van een product onderscheiden in proportioneel variabele en constante kosten met behulp van een tabel, kostenfunctie ($TK=aq+b$) of een grafische presentatie.
- Berekening van de winst en het break-even-punt bij gegeven kosten en gegeven prijzen.
- De doelstellingen winstmaximalisatie (maximale capaciteitsbenutting zolang de prijs hoger is dan de variabele kosten) en kostendekking.

eindterm 38 (*)

- Het onderscheid tussen de marktsector (oogmerk: productie gericht op winst) en quartaire sector (oogmerk: maatschappelijke dienstverlening zonder winststreven).
- De onderverdeling van de marktsector in primaire sector (landbouw e.a.), secundaire sector (industrie e.a.) en tertiaire sector (commerciële dienstverlening).
- De onderverdeling van de collectieve sector in de sector overheid en de sector sociale zekerheid (uitvoeringsorganen).
- De onderverdeling van de sector overheid in rijksoverheid (de Staat, het Rijk) en lagere overheden (provincies, gemeenten).

eindterm 39 (*)

- De ontwikkelingen in de bedrijfskolom: motieven voor horizontaal en verticaal samenvoegen dan wel splitsen.
- Het verschijnsel fusie/overname: motieven voor fusie/overname (garanderen van toelevering, schaaleffecten, risicospreiding).
- De schaalvergroting als gevolg van de voortschrijdende eenwording van de Europese markt (groter afzetgebied, meer concurrentie).
- De kartelvorming: prijskartel, productiekartel, rayonkartel; motieven voor kartelvorming (rendement, continuïteit).

eindterm 40

- De opbouw van een bedrijfskolom in geledingen.
- Elementaire kennis van de balans (bezittingen, schulden en eigen vermogen) en de resultatenrekening (opbrengsten, kosten, winst/verlies).
- De begrippen omzet(waarde), inkoop(waarde) en toegevoegde waarde; de toegevoegde waarde als maatstaf voor de omvang van de productie.
- De gelijkheid tussen de toegevoegde waarde en de beloningen van de productiefactoren.

Domein J: Goederenmarkten

eindterm 41

- Voorbeelden van concrete markten.
- Voorbeelden van abstracte markten.
- De prijs als opbrengst voor de aanbieder en kosten voor de koper.
- De functie van prijzen bij de beslissing wel of niet aan te bieden respectievelijk te kopen (de markt brengt vraag en aanbod bij elkaar).

eindterm 42

- Het onderscheid tussen situaties waarbij het marktmechanisme werkt en situaties die afwijken van het marktmechanisme.

- Het marktmechanisme: er zijn veel vragers en aanbieders die elk afzonderlijk geen invloed hebben op de prijs die wordt bepaald door het geheel van vraag en aanbod.
- Afwijkingen van het marktmechanisme:
  - Een markt met één aanbieder die de prijs bepaalt: monopolie.
  - Een markt met enkele aanbieders die de keuze hebben tussen samenwerken (prijs- en productiekartel) of een prijsoorlog.
  - Machtsvorming bij consumenten.
  - Overheidsingrijpen in de markt.

eindterm 43

- Het marktmechanisme dat zorgt voor evenwicht tussen gevraagde en aangeboden hoeveelheid (de markt bepaalt de prijs).
- De grafische weergave van de collectieve aanbodlijn aan de hand van een tabel of een lineaire functie.
- De verschuiving van de collectieve aanbodlijn onder invloed van veranderende aanbodfactoren: kostenontwikkeling en aantal aanbieders.
- De confrontatie van vraag en aanbod (het marktevenwicht): prijs, afzet, omzet.
- De werking van de 'wet van vraag en aanbod': de invloed van verschuivingen van vraag- en aanbodlijn op het marktevenwicht.
- Voor- en nadelen van het marktmechanisme (concurrentie): prijsstelling, flexibiliteit, onzekerheid, sociale ongelijkheid.

eindterm 44

- Monopolievorming: de monopolist bepaalt welke hoeveelheid wordt aangeboden en daarmee ook de marktprijs (de aanbieder bepaalt de prijs); hij hoeft daarbij geen rekening te houden met concurrenten maar wel met de prijsgevoeligheid van de vraag.
- Kartelvorming: een prijskartel kan niet zonder productie-afspraken; het gevaar van een prijsoorlog.
- De betrekkelijkheid van monopolies of kartels bij het bestaan van substituten en potentiële concurrenten.
- Voor- en nadelen van monopolies en kartels (concentratie): continuïteit, schaaffecten, rendement, flexibiliteit, prijzen, innovatie.
- Het behoud/versterken van de marktpositie met de marketing-mix:
  - Productbeleid: productdifferentiatie, innovatie.
  - Promotiebeleid: reclame, verkoopacties, public relations.
  - Prijsbeleid: prijsdifferentiatie, break-even-analyse.
  - Plaatsbeleid: afzetkanalen, verkooppunten, winkelformule.

eindterm 45

- Het feit dat het marktproces kan leiden tot maatschappelijk ongewenste uitkomsten.
- Het overheidsingrijpen met het oog op werkgelegenheid, inkomensverdeling, collectieve goederen en leefmilieu.

eindterm 46

- Maximum- en minimumprijzen: doel (bescherming consument respectievelijk producent, protectionistische motieven) en gevolgen (tekorten/rantsoenering, overschotten/buffervoorraden).
- Het opkopen van overschotten bij minimumprijzen, het willen opdrijven van prijzen (bijv. bij landbouwproducten, grondstoffen en wisselkoersen).
- Het in-/verkopen van buffervoorraden om de prijs te stabiliseren (bijv. grondstoffen).
- Instellen van vergunningen en quota.
- Kostprijsverhogende belastingen (heffingen) en prijsverlagende subsidies; afwenteling.
- Convenanten: afspraken met het bedrijfsleven om tot zelfregulering te komen zoals milieumaatregelen; het spanningsveld tussen economie en ecologie.
- Wetgeving ten aanzien van de concurrentie (beperking van kartelvorming), de werkplek (veiligheidsvoorschriften, arbeidstijden), de deugdelijkheid van producten (aansprakelijkheid producent), de vestiging (bekwaamheidseisen), de openstelling (winkelsluiting).
Opmerking: het gaat bij dit onderdeel niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

Domein K: Inkomensvorming

eindterm 47

Beschikbaar gesteld door de Universiteit Leiden en Stichting Studiebegeleiding Leiden (SSL). Voor de perfecte voorbereiding op je eindexamen, zie ook www.examencursus.com.

- Soorten arbeid: geschoold, geoefend, ongeschoold.
- Soorten arbeidsverdeling: intern (binnen huishoudingen), extern (tussen huishoudingen), geografisch (tussen regio's/landen).
- Het belang van arbeidsverdeling: productiviteit, ruilverkeer.
- De factoren die de arbeidsproductiviteit bepalen: arbeidsverdeling, scholing, kapitaal vorming.
- Soorten natuur: natuurlijke omgeving, natuurlijke hulpbronnen, ligging.
- De toenemende aandacht voor het natuurbehoud: uitputting natuurlijke hulpbronnen, milieuvervuiling; duurzame ontwikkeling.
- Soorten kapitaalgoederen: vaste en vlottende kapitaalgoederen.
- Het onderscheid tussen diepte- en breedte-investeringen; het begrip kapitaalintensiteit (kapitaal/arbeid-verhouding).
- De productiefactor ondernemersactiviteit: omgaan met economische risico's.

eindterm 48

- De inkomens van de productiefactoren: loon, pacht, rente en winst.
- Het loon als beloning voor het beschikbaar stellen van arbeid.
- De pacht als beloning voor het beschikbaar stellen van natuur.
- De rente (interest) als beloning voor het beschikbaar stellen van kapitaal (vermogen).
- De winst als beloning van ondernemersactiviteit.

eindterm 49

- Het onderscheid tussen (netto) nominaal en (netto) reëel inkomen (koopkracht).
- De consumentenprijsindex als gewogen gemiddelde van een aantal partiële prijsindexcijfers; de wegingscoëfficiënten.
- Het budgetonderzoek van het CBS: functie en methode.

eindterm 50

- Het verband tussen de collectieve arbeidsovereenkomst en de individuele arbeidsovereenkomst.
- Primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden.
- Prijscompensatie, initiële en incidentele loonstijging.
- Machtsposities en belangentegenstellingen bij de CAO-onderhandelingen die afhankelijk zijn van de arbeidsmarktsituatie.

eindterm 51 (*)

- De betrokkenheid van drie partijen - werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties en overheid - bij het Centraal Overleg in de Stichting van de Arbeid; het Centraal Akkoord.
- Het verschil in doelstelling tussen die drie partijen.
- CAO-onderhandelingen per bedrijf of bedrijfstak; het algemeen verbindend verklaren van CAO's.
- De samenhang tussen de Rijksbegroting (Miljoenennota) en de Macro-economische Verkenning (MEV); de invloed daarvan op het arbeidsvoorwaardenoverleg.

eindterm 52 (*)

- De invloed van belasting- en premie-heffing op de looneisen.
- De functies van het wettelijk minimumloon: bestaansminimum, minimale beloning.
- De invloed van verandering in de hoogte van belasting- en premietarieven op de (bruto) looneisen en de nettolonen.
- Het voordeel voor de overheid van hogere lonen: meer belasting- en premie-inkomsten/ minder subsidie-aanvragen.
- Het nadeel voor de overheid van hogere lonen: hogere ambtenarensalarissen en sociale uitkeringen; kans op hogere werkloosheid.

Domein L: Inkomensverdeling

eindterm 53

- Het begrip primair inkomen.
- Het begrip personele inkomensverdeling: verdeling over personen of huishoudens; de grafische weergave van de personele inkomensverdeling door middel van een Lorenzkromme.
- De oorzaken van inkomensverschillen: productiviteitsverschillen, inspanningsverschillen, verwervingsverschillen (zoals duur van de opleiding, vereiste ervaring), schaarsteverschillen, machtsverschillen, vermogensverschillen.
- De gevolgen van inkomensverschillen: enerzijds prikkel tot prestaties en mobiliteit en anderzijds mogelijke sociale onrechtvaardigheid en migratie.

eindterm 54

- Het onderscheid tussen primair inkomen en secundair inkomen; inkomensoverdrachten.
- De afdracht van belastingen en sociale premies ter financiering van de overdrachtsinkomens.
- De begrippen nivellieren en denivellieren als verandering van de inkomensverhoudingen.
- De inkomensheffing (inkomstenbelasting en premies volksverzekeringen) volgens het schijventarief.
- Het belastingtraject: bruto-inkomen, aftrekposten (enkele voorbeelden), belastbaar inkomen, belastingvrije som, belastbare som, schijventarief, inkomensheffing; de splitsing van de eerste schijf in inkomstenbelasting en premies volksverzekering.
Opmerking: de overhevelingstoelage wordt niet gevraagd; deze wordt als onderdeel van het bruto-inkomen beschouwd.
- Het onderscheid tussen de gemiddelde belasting- en premiedruk en de marginale belasting- en premiedruk; het begrip progressie.
- De verdeling van het primaire en het secundaire inkomen over verschillende inkomensklassen (personen en huishoudens).

eindterm 55 (*)

- Het begrip categoriale inkomensverdeling: verdeling naar loon, pacht, winst en interest.
- Het onderscheid tussen arbeidsinkomen en overig inkomen: de arbeidsinkomensquote.
- De herverdeling van het categoriale inkomen: de uitkomsten van de loononderhandelingen; de wijze waarop de ruimte voor verbetering van arbeidsvoorwaarden wordt aangewend heeft invloed op de categoriale inkomensverdeling.
- De relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, loon- en prijsstijging en de arbeidsinkomensquote.
Opmerking: het begrip reële arbeidskosten wordt niet gevraagd.

eindterm 56 (*)

- De invloed van de collectieve lastendruk op de concurrentiepositie (afwenteling, loon- prijsspiraal) en de gevolgen daarvan voor de afzet, productie, inkomen en werkgelegenheid.
- De invloed van de arbeidsinkomensquote op het investeringsklimaat en de gevolgen daarvan voor de afzet, productie, inkomen en werkgelegenheid.
- De invloed van nivellering en denivellering op de omvang en samenstelling van de totale bestedingen en daarmee op de productie.
- De stabiliserende werking van de sociale zekerheid met betrekking tot de conjuncturele ontwikkeling.

eindterm 57

- De invloed van toenemende/afnemende inkomensverschillen op de mobiliteit op de arbeidsmarkt en de participatiegraad.
- De reacties op een als te groot ervaren 'wig': afwentelen, zwart-werken, uitstoot van arbeid.
- De omvang en samenstelling van de 'wig'; de afwenteling van belastingen en sociale premies via looneisen/prijsstijgingen.

Domein M: Economische kringloop

eindterm 58

- De begrippen nationaal inkomen en nationaal product: de gelijkheid tussen de som van alle toegevoegde waarde en het nationaal inkomen en het nationaal product; nominaal/reëel, totaal/per hoofd.
- Het begrip conjunctuur als de ontwikkeling van het nationaal inkomen onder invloed van veranderingen in de (nationale) bestedingen.
- De productiecapaciteit als de maximale hoeveelheid goederen en diensten die een land kan voortbrengen.
- De conjunctuur (conjuncturele ontwikkeling) als de feitelijke groei van het nationale inkomen ten opzichte van de trendmatige groei van het nationale inkomen.
- De conjunctuurfases laagconjunctuur (recessie, depressie) tegenover hoogconjunctuur; algemene kenmerken van de beide fases ten aanzien van arbeidsmarkt en bezettingsgraad.
- Het onderscheid tussen de formele economie (geregistreeerde productie) en de informele economie (niet-geregistreeerde productie).
- Het onderscheid tussen een 'grijs circuit' (niet geregistreerd maar legaal) en een 'zwart circuit' (niet geregistreerd en illegaal) binnen de informele economie.

Opmerking: het keynesiaanse model in grafische en algebraïsche vorm wordt niet gevraagd.

eindterm 59 (*)

- De gezinsconsumptie: aanschaf van consumptiegoederen door gezinshuishoudingen.
- Factoren die de omvang van de gezinsconsumptie bepalen: inkomen, koopkracht, inflatie verwachtingen, seizoen, milieubesef, reclame, mode en status.
- De particuliere investeringen: aanschaf van kapitaalgoederen door bedrijven.
- Verschillende indelingen voor de investeringen: bruto- en netto-investeringen; breedte- en diepte-investeringen; vaste en vlottende kapitaalgoederen.
- De invloed van winst- en afzetverwachtingen, vermogenskosten (rente) en bezettingsgraad op de omvang van de investeringen.
- De overheidsuitgaven: onderscheid in overheidsbestedingen en overdrachten aan gezinnen/bedrijven.
- De overheidsbestedingen: onderscheid in consumptie (ambtenaren en goederen/diensten) en investeringen.
- De export: uitvoer van goederen en diensten; inkomende geldstroom.
- De import: invoer van goederen en diensten: uitgaande geldstroom.
- De invloed van de concurrentiepositie (prijsniveau en kwaliteit) en conjunctuur (intern en mondiaal) op de omvang van export en import.
- De belastingen als financieringsbron voor overheidsuitgaven.
- De besparingen van gezinnen: het niet geconsumeerde deel van het inkomen.
- De rol van besparingen van gezinnen en bedrijven: voorzieningen voor de toekomst en financiering van investeringen.

eindterm 60 (*)

- Een schematische weergave van het kringloopmodel met de volgende sectoren: gezinnen, bedrijven, overheid, buitenland en financiële instellingen.
Opmerking: alleen geldstromen; export en import alleen door de bedrijven; uitsluitend netto-investeringen; alleen gezinnen betalen belasting.
- De relatie tussen overschotten in sommige sectoren en tekorten in andere sectoren: de economische kringloop als gesloten systeem.
- De spanning tussen (groei van) inkomen/productie enerzijds en (groei van) welvaart/behoeftebevrediging anderzijds.

eindterm 61 (*)

- De invloed van veranderingen van de (nationale) bestedingen en van elk van de componenten op de omvang van het nationaal product (bruto en netto), het nationaal inkomen (bruto en netto), de werkgelegenheid, de prijzen, het saldo van de lopende rekening en het overheidssaldo.
- Het bestedingseffect van investeringen.
- De werking van het multiplierproces (inkomensmultiplier).
Opmerking: het multiplierproces zal uitsluitend beschrijvend worden gevraagd.
- De invloed van de buitenlandse conjunctuur op de conjunctuur in Nederland; Nederland als open economie: veranderingen in de componenten invoer en uitvoer op de betalingsbalans.

eindterm 62 (*)

- Het onderscheid tussen korte termijn (gegeven productiecapaciteit) en lange termijn (groei/krimp van de productiecapaciteit).
- De omvang en productiviteit van de productiefactoren natuur, arbeid, kapitaal en ondernemersactiviteit als bepalend voor de omvang van de productiecapaciteit.
- Het capaciteitseffect van investeringen.
- De verandering van de productiecapaciteit (in aard en omvang) onder invloed van techno-logie (arbeids-, milieu- en kapitaalbesparend), investeringen (breedte- en diepte-investeringen), innovatie (proces- en productinnovatie), onderwijs (scholingsgraad beroepsbevolking), migratie (omvang beroepsbevolking), participatiegraad (emancipatie, arbeidstijd).
- De verandering van de Nederlandse productiecapaciteit als gevolg van internationale ontwikkelingen: lage-lonen landen, belastingklimaat, internationale economische integratie, mondiale vrijhandelsafspraken.
- Het arbeidsmarktbeleid: loonniveau, scholing, kinderopvang, arbeidstijdverkorting, arbeidsmobiliteit, flexibilisering, overheidssubsidies.
- Het investeringsbeleid: innovatie, overheidssubsidies, infrastructurele voorzieningen.
- Het milieubeleid: wettelijke normen, overheidssubsidies, heffingen.

eindterm 63 (*)

- Het onderscheid tussen bestedingsevenwicht, onderbesteding en overbesteding:
  - onderbesteding: (nationale) bestedingen kleiner dan de productiecapaciteit.
  - overbesteding: (nationale) bestedingen groter dan de productiecapaciteit.
  - bestedingsevenwicht: (nationale) bestedingen in evenwicht met de productiecapaciteit.
- Bij elk van de drie situaties de kenmerkende aspecten met betrekking tot arbeidsmarkt, prijsniveau en bezettingsgraad.

eindterm 64 (*)

- De mogelijke vermindering van de groeimogelijkheden van de economie op lange termijn door het gebruik van schaarse natuurlijke hulpbronnen als productiemiddelen.
- Het ontstaan van keuzevraagstukken door het streven naar duurzame economische ontwikkeling.

eindterm 65 (*)

- De anti-cyclische begrotingspolitiek: hoe via manipulatie van belastingtarieven en overheidsbestedingen de verandering van de (nationale) bestedingen tegengewerkt kan worden en de bezwaren die hieraan verbonden zijn (hoeveel bijsturen, wanneer bijsturen, budgettaire gevolgen?).
- Het geldhoeveelheidsbeleid: hoe via een verkrapping/verruiming van de kredietmogelijkheden van banken de ontwikkeling van de bestedingen gestuurd kan worden; de beperkte betekenis van dit geldhoeveelheidsbeleid bij open kapitaalmarkten.

eindterm 66 (*)

Opmerking: er zullen uitsluitend concrete maatregelen/ontwikkelingen gevraagd worden waarvan het conjuncturele en het structurele aspect duidelijk dezelfde kant of elk een andere kant uitgaan.

- Voorbeeld 1: een vergroting van de omvang van de investeringen kan onderbesteding verminderen (bestedingseffect) maar ook vergroten (capaciteitseffect).
- Voorbeeld 2: belastingverlaging kan de bestedingen stimuleren (conjunctuurbeleid), maar tevens de concurrentiekracht van het bedrijfsleven versterken (structuurbeleid).
- Voorbeeld 3: stimuleringsbeleid overheid met betrekking tot investeringen(structuurbeleid) wordt tegengewerkt/versterkt door verkrappend/verruimend geldhoeveelheidsbeleid (conjunctuurbeleid).

Domein N: Markt, overheid en economische orde

eindterm 67 (*)

- Gedecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- Het marktmechanisme: prijzen en prijsverhoudingen bepalen wat er geproduceerd wordt en hoe productiemiddelen worden aangewend.
- Het aanwenden van productiefactoren: kapitaal- versus arbeidsintensief, substitutie en complementariteit, internationale arbeidsverdeling.

eindterm 68 (*)

- Gecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- Het budgetmechanisme: door middel van budgetten(plannen) wordt vastgesteld wat er wordt geproduceerd en hoe de productiemiddelen worden aangewend.
- Machtsverhoudingen als sturingsmechanisme.

eindterm 69 (*)

- Het onderscheid tussen individuele, collectieve en quasi-collectieve goederen.
- Motieven voor de overheid om de levering van individuele goederen wel of niet ter hand te nemen: efficiëntie (schaaleffecten), positieve en negatieve externe effecten, opvoedingsaspect (bemoeigoederen).
- De nadelen van de markteconomie: geen collectieve goederen, externe effecten, schoksgewijze aanpassingen (goederenmarkt en arbeidsmarkt), individuele onzekerheid, sociale onrechtvaardigheid.
- De nadelen van het budgetmechanisme: complexiteit, starheid, ontbreken van doelmatigheidsprikkels, individuele onvrijheid.
- De kenmerken van de gemengde economie in Nederland: consumenten- en producentenvrijheid binnen gestelde randvoorwaarden op terreinen zoals marktgedrag, milieu, veiligheid, sociale zekerheid.

- Nederland als overleg-economie: de structuur van het sociaal-economisch overleg tussen overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties: functie Stichting van de Arbeid (centraal akkoord) en Sociaal-Economische Raad (advies) en ondernemingsraden.

eindterm 70

- Het samenspel tussen regering - voorbereidende en uitvoerende functies - en parlement - controlerend en wetgevende functies - bij het voeren van economische politiek.
- De manier waarop de rijksoverheid bij het voeren van economische politiek wordt ondersteund door:
  - SER: advisering bij belangrijke beleidsvoornemens op sociaal-economisch gebied.
  - CPB: informeren, adviseren en voorspellen op basis van economische modellen.
  - CBS: het verzamelen en publiceren van statistische gegevens.

eindterm 71

- De inkomsten van de rijksoverheid: loon- en inkomstenbelasting, vermogensbelasting, vennootschapsbelasting, belasting toegevoegde waarde, motorrijtuigenbelasting, accijnzen, omroepbijdrage, aardgasinkomsten, winstuitkeringen van bedrijven.
- Het onderscheid tussen directe, indirecte en niet-belastingmiddelen.
Opmerking: specifieke kenmerken van (niet-) belastingmiddelen zoals de wijze van heffen en de tarieven worden niet gevraagd.
- De uitgaven van de rijksoverheid volgens de economische en de departementale indeling.
Opmerking: de beide begrippen worden niet gevraagd; het gaat uitsluitend om de manier waarop gegevens gepresenteerd kunnen worden.
Opmerking: de financiën van de lagere overheden worden niet gevraagd.

eindterm 72

- De samenhang tussen het begrotingstekort, het financieringstekort en (de groei van) de staatsschuld.
- De financiering van het tekort van de rijksoverheid via staatsleningen (staatsobligaties).
- Het verschil tussen lenen voor consumptie en lenen voor investeringen.
- De gevolgen van een (te) grote staatsschuld: verdringing andere uitgaven, stijgend renteniveau.
Opmerking: het verband tussen staatsschuld, internationale solidariteit en renteniveau/wisselkoers wordt niet gevraagd.

eindterm 73 (*)

- De drie elementaire functies van de rijksoverheid bij het voeren van deze politiek:
  - De toedelingsfunctie: motieven voor de overheid om de toedeling van de productiemiddelen te beïnvloeden (doelmatigheid, werkgelegenheid, externe effecten, sociale rust).
  - De stabilisatiefunctie: motieven voor de overheid om de groei van de productie te stabiliseren (werkgelegenheid, vermijden van kapitaalvernietiging, sociale rust).
  - De (her)verdelingsfunctie: motieven voor de overheid om de inkomensverdeling te beïnvloeden (sociale rechtvaardigheid, werkgelegenheid).
- De vijf primaire doelstellingen van economische politiek:
  - Evenwichtige arbeidsmarkt: vermijden van spanningen op (delen van) de arbeidsmarkt.
  - Prijsstabiliteit: vermijden van snelle/grote prijsveranderingen.
  - Rechtvaardige inkomensverdeling: vermijden van inkomensverschillen die men te groot/dan wel te klein acht.
  - Evenwichtige betalingsbalans: evenwicht tussen export en import en stabiele wissel-koers.
  - Evenwichtige (duurzame) groei: groei van productie en consumptie die niet ten koste gaat van latere generaties.

eindterm 74 (*)

- Instrumenten die ingrijpen in de omvang van productie, bestedingen en inkomen: begrotingspolitiek (zowel uitgaven- alsook ontvangstenzijde), monetaire politiek, inkomenspolitiek en prijspolitiek; tezamen te benoemen als conjunctuurbeleid.
- Instrumenten die ingrijpen in de structuur van productie, bestedingen en inkomen: investeringspolitiek, handelspolitiek (inclusief wisselkoersbeleid), belastingpolitiek (substitutie kapitaal/arbeid), consumptiepolitiek; tezamen te benoemen als structuurbeleid.
- Instrumenten die ingrijpen in de sturing van productie, inkomen en bestedingen: deregulering, privatisering en marktinterventie.
- De koppeling van de bedoelde instrumenten en de vijf doelstellingen van economische politiek.

Domein O: Onderontwikkeling

eindterm 75 (*)

- De (toenemende) kloof tussen rijke en arme landen; het begrip derde wereld.
- De verklaringen voor de internationale inkomensverschillen: fysische gesteldheid, koloniale verhoudingen, eenzijdige handelsstromen, machtsposities van landen en multinationals.
- Het complexe karakter van het armoedevraagstuk: de samenhang tussen mondiale verschillen in welvaart enerzijds en migratiestromen, (on)veiligheid en milieu anderzijds.

eindterm 76 (*)

- Het lage inkomen: het reële nationale inkomen per hoofd als (gebrekkige) maatstaf voor de welvaart in een land.
- Het grote aandeel van productie/werkgelegenheid in de primaire sector: zwakke positie op de wereldmarkt.
- De grote werkloosheid: het structurele karakter van de werkloosheid.
- De betalingsbalanstekorten en buitenlandse schulden: beperkte kredietwaardigheid van landen.
- De ongelijke inkomensverdeling.
- De sterke bevolkingsgroei: de samenhang tussen bevolkingsgroei en welvaartsontwikkeling.
- Het analfabetisme en geringe technische kennis: lage productiviteit van de beroepsbevolking.
- De trek naar de steden: groei informele sector en ontvolking platteland.
- De gebrekkige infrastructuur: tegenstelling exportsector/traditionele sector.

eindterm 77 (*)

- Het tekort aan natuurlijke hulpbronnen of de onmogelijkheid om beschikbare hulpbronnen te exploiteren.
- De lage arbeidsproductiviteit door geringe scholing, beperkte technische kennis, gebrekkige infrastructuur.
- De spanning tussen de (grote) bevolkingsgroei en de (gewenste) productiviteitsontwikkeling.
- Het tekort aan kapitaalgoederen en investeringen door geringe besparingen.
- Beperkte afzetmogelijkheden.
- De armoedesituatie als een complex probleem van elkaar versterkende of in stand houdende ontwikkelingen: vicieuze cirkels.

Opmerking: het gaat bij dit onderdeel uitsluitend om elementaire vicieuze cirkels zoals bijvoorbeeld: laag inkomen per hoofd > geringe besparingen > beperkte kapitaalvorming > lage productiviteit > laag inkomen per hoofd.

eindterm 78 (*)

- Het eenzijdige internationale handelspatroon: export met lage toegevoegde waarde, import met hoge toegevoegde waarde; gevolgen hiervan voor productie, inkomen en werkgelegenheid.
- De protectie: systeem van hoge invoertarieven en non-tarifaire maatregelen op import uit deze landen bij eindproducten en lage invoertarieven op grondstoffen.
- De buitenlandse (financiële) hulp en toenemende afhankelijkheid: aantasting eigen initiatief/verantwoordelijkheid, bureaucrativering, corruptie.
- De directe investeringen: de positie van multinationale ondernemingen (exportgerichtheid, het verdringen van de lokale industrie); lage-lonen-industrie.
- De schuldverplichtingen: consumptief versus productief gebruik van leningen, bestedingsbeperking door toenemende financiële lasten.

eindterm 79 (*)

- De eenzijdigheid in het exportpakket (monocultures) door gebrek aan kennis, gevestigde handelsstromen, historische ontwikkeling, protectionistisch beleid.
- Het grillige verloop van de prijsontwikkeling van de exportgoederen van deze landen op de wereldmarkt.
- De marktpositie van industriële producten ten opzichte van die van grondstoffen.
- De beperkte toegankelijkheid van ontwikkelingslanden op de wereldmarkt: kennis, infrastructuur, protectie.
- De reële betekenis van een ruilvoetveranderingen voor de lopende rekening van de betalingsbalans van deze landen.
- De beperkte (mogelijkheden tot) importverlaging: voedselimporten, import van kapitaalgoederen, import van wapens, ontbreken binnenlandse industrie.
- De samenhang tussen het saldo op de lopende rekening en het saldo op de kapitaalrekening: door het ontbreken van deviezen moeten deze landen schulden maken.

eindterm 80 (*)

- De import van kapitaal (leningen) en stijgende schuldenlast: hoge rentelasten (lopende rekening) en aflossingsverplichtingen die de kapitaalrekening negatief beïnvloeden.
- De gevolgen van de toenemende schuldverplichtingen voor de binnenlandse bestedingen en productie.

eindterm 81 (*)

- De grondstofovereenkomsten: stabilisatie van grondstofprijzen d.m.v. exportquota en buffervoorraden.
Opmerking: de werking van quota en buffervoorraden kan ook gevraagd worden in het kader van een model met volkomen concurrentie.
- De handelsovereenkomsten tussen productielanden en afzetlanden: het verlagen/afschaffen van invoertarieven op producten uit ontwikkelingslanden (de 'meest begunstigde'-clausule), garantieprijzen, minimale afname (WTO).
- De joint venture als middel om kapitaal/kennis over te dragen.
- De leningen van IMF en Wereldbank in verband met betalingsbalanstekorten en investeringen die de ontwikkeling ondersteunen.
Opmerking: algemene en bijzondere trekkingsrechten worden niet gevraagd.
- De schuldsanering: kwijtschelding en/of vermindering.

eindterm 82 (*)

- De motieven om de internationale inkomensverdeling te beïnvloeden: religieuze/altruïstische motieven, economische motieven, politieke motieven.
- De soorten overheidshulp: noodhulp (voedselhulp)/financiële hulp/technische hulp, bilateraal/multilateraal, gebonden/ongebonden.
- De voor- en nadelen van bilaterale/multilaterale hulp: schaal, coördinatie, onafhankelijkheid.
- De voor- en nadelen van gebonden/ongebonden hulp: "gedwongen winkelnering", werkgelegenheid, afhankelijkheid.
- De hulp gericht op concentratielanden: voor- en nadelen.
- De programmahulp: het bereiken van specifieke doelgroepen (allerarmsten, vrouwen) en/of het nastreven van specifieke doelen (milieubehoud, mensenrechten), voor- en nadelen.
- De omvang en samenstelling van de Nederlandse hulp.
Opmerking: het gaat bij dit onderdeel niet zo zeer om parate kennis, maar om de 'vertaling' van verstrekte gegevens naar het gevoerde ontwikkelingsbeleid.

Domein P: Sociale zekerheid

eindterm 83

- Het doel van de sociale wetgeving in verband met de gewenste inkomensverdeling en bestaanszekerheid.
- De verzorgingsstaat: verzoening markteconomie met sociale doelstellingen, eigenbelang met solidariteit.
- De sociale zekerheid en de personele inkomensverdeling: onderscheid tussen primair en secundair inkomen; de invloed van de sociale zekerheid op de inkomensverdeling (de Lorenzkromme); inkomens(de)nivellering.

eindterm 84

- Het onderscheid tussen sociale verzekeringen en sociale voorzieningen: het verschil in financiering (sociale verzekeringen uit premies en sociale voorzieningen uit de algemene middelen).
- Het onderscheid tussen volksverzekeringen en werknemersverzekeringen: het verschil in doelgroep en premieheffing; de werkgevers- en werknemerspremie bij de werknemersverzekeringen.
- Het onderscheid tussen waarde vaste en welvaartsvaste uitkeringen.
- De bestaande werknemersverzekeringen.
- De bestaande volksverzekeringen.
- Sociale voorzieningen: Algemene Bijstandswet (ABW).
Opmerking: van de verzekeringen/voorzieningen: doelgroep, verzekering tegen kosten of inkomensderving, uitkering in de vorm van een bedrag of een percentage (geen bedragen/percentages).
Opmerking: de uitvoering van de sociale wetten (de instanties die de sociale zekerheid uitvoeren) wordt niet gevraagd.

eindterm 85

- Motieven om een deel van de zorg wel/niet collectief te regelen: efficiency, eigen verantwoordelijkheid, verlagen collectieve lasten, zekerheid, solidariteit, lastenverdeling, betaalbaarheid voor de burger.
- De particuliere ziektekostenverzekeringen en de ziekenfondsen.
- De pensioenvoorzieningen: AOW als basisvoorziening, pensioenen als aanvulling.

- (Het principe van het) kapitaaldekkingstelsel en het omslagstelsel.
- Flexibele pensionering: motieven en mogelijkheden.

eindterm 86

- Het afwentelen van hogere sociale premies: hogere loonkosten.
- Het (legaal) ontwijken van belasting- en premiebetaling: aanpassing bestedingspatroon, afname participatie in betaalde arbeid, looneisen, prijsstijgingen, belastingvlucht.
- Het (illegaal) ontduiken van belasting- en premiebetaling: zwart (laten) werken, werken met een uitkering, verzwijgen van omzet.
- Het ten onrechte gebruiken (misbruiken) van sociale verzekeringen door werkgevers en werknemers.

eindterm 87

- Fraudebestrijding door strengere controle, eenvoudiger regels, hogere boetes.
- Aanscherping van de regelgeving: verruiming begrip passende arbeid, verplicht stellen van scholing, uitkering afhankelijk stellen van arbeidsverleden, herkeuring/strengere keuringseisen.
- Het inbouwen van prikkels: verlies van vakantiedagen, privatisering van de uitvoering, inbouwen eigen risico en premiedifferentiatie, verlaging van de uitkering, verkorting van de uitkeringsperiode.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

eindterm 88

- De relatie tussen de kosten van de sociale zekerheid, de arbeidskosten per product, het winst- en prijspeil, de (internationale) concurrentiepositie en de vraag naar arbeid.
- De hoogte van de arbeidskosten en de substitutie tussen kapitaal en arbeid: structuurwerkloosheid.
- De beperking van het aanbod van arbeid in verband met het financiële verschil tussen werken en niet werken: te klein verschil tussen nettoloon en netto-uitkering.
- De ontwikkeling in de relatie inactieven/actieven.

eindterm 89

- Subsidies voor het in dienst nemen van (langdurig) werklozen.
- Individuele begeleiding bij scholing en het opdoen van werkervaring vanuit arbeidsbureau en sociale diensten.
- Uitbreiding van de mogelijkheden van kinderopvang.
- Privatisering van de sociale zekerheid.
- Flexibele pensionering.
- De gevolgen van een verandering van het deelnemingspercentage (participatiegraad) voor de omvang van de uitgaven van de collectieve sector en de financiering ervan, de hoogte van sociale premies/belastingen en de arbeidskosten; het begrip draagvlak.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

Domein Q: Europese integratie

eindterm 90

- De ECU: functie (rekeneenheid), samenstelling (EU-valuta's) en waardebepaling (gewogen gemiddelde).
- De Economische en Monetaire Unie (EMU): (streven naar) volledig vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal in de gehele Europese Unie (EU) met één munt (euro) en één centrale bank.
- De voordelen van één munt: geen koersrisico, geen transactiekosten/omwisselingskosten.
- De beperking van de nationale beleidsmogelijkheden door regels en wetgeving op supranationaal niveau (EU).

eindterm 91 (*)

- De Europese Raad: politieke besluitvorming op hoofdlijnen.
- De Raad van Ministers: besluitvorming met betrekking tot het beleid van de EU.
- De Europese Commissie: voorbereiding en uitvoering van de besluiten van de EU (dagelijks bestuur).
- Het Europees Parlement: controle en mede bepalen van de besluitvorming door de Raad van Ministers en de Europese Commissie.
- Het Europees Hof van Justitie: toetsing (van de naleving) van de Europese wetgeving.

eindterm 92 (*)

- De inkomsten: douanetarieven, landbouwheffingen, gedeelte van de BTW-opbrengst van de lidstaten, contributie van lidstaten als percentage van het BNP.
- De uitgaven: landbouwbeleid, sociaal beleid en structuurbeleid, onderzoek en ontwikkeling, ontwikkelingssamenwerking, huishoudelijke uitgaven.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

eindterm 93 (*)

- Het sociaal-economisch beleid (gemeenschappelijk landbouwbeleid):
  - De doelstellingen van het landbouwbeleid: gemeenschappelijke landbouwmarkt, vergroten productiviteit, redelijk inkomen voor de landbouwers, stabilisatie van prijzen, veilig stellen van de voedselvoorziening, redelijke consumentenprijzen.
  - De instrumenten voor het landbouwbeleid: inkomenssubsidies, interventieprijzen, (import)heffingen, exportsubsidies en quoteringen.
  - De gevolgen van het landbouwbeleid: tekorten/overschotten, positie van ontwikkelingslanden op de wereldmarkt en op de Europese markt, protectie door niet-EU-landen.
Opmerking: het ontstaan van overschotten/tekorten en de daarmee samenhangende aspecten ook grafisch en algebraïsch uitgaande van volledige mededinging.
- Het monetaire beleid:
  - De werking van het wisselkoerssysteem binnen het EMS: spilkoers, bandbreedte, appreciatie en depreciatie binnen de bandbreedte, bovenste en onderste interventiekoers, interventie op de valutamarkten door de centrale banken bij (dreigende) overschrijding van de bandbreedte.
  - De rol van de (geldmarkt)rente bij het stabiliseren van de wisselkoers bij vrij internationaal kapitaalverkeer.
  - De moeilijke houdbaarheid van dit systeem bij speculatie(golven) indien valuta's 'door de markt' over- of ondergewaardeerd worden geacht.
  - De- en revaluatie van valuta's: gevolgen voor de betalingsbalans, prijzen, afzet/productie, inkomen en werkgelegenheid.
Opmerking: export- en importelasticiteiten worden niet gevraagd. Er wordt bij wisselkoersveranderingen steeds impliciet uitgegaan van een elastische import- en exportvraag zodat het effect van een wisselkoersverandering op de lopende rekening eenduidig is.
- Het mededingingsbeleid:
  - De argumenten voor het in stand houden van voldoende concurrentie: stimuleren innovatie, scherpe prijzen.
  - De wijze waarop de concurrentie wordt bevorderd: tegengaan van ongewenste bedrijfsconcentraties, gelijk trekken van voorschriften en normen ten aanzien van techniek, milieu en gezondheid, harmonisatie van belastingen (BTW).
  - De versterking van de positie van de EU in de internationale handelsbetrekkingen ten opzichte van andere handelsblokken: uitbreiding en verdieping van de Europese Unie.
- Het sociale beleid:
  - Onderdelen van het sociale beleid: medezeggenschap werknemers, vrij verkeer van personen, erkenning van diploma's, gelijke behandeling mannen en vrouwen, ontwikkeling van achterstandsgebieden, stimuleren scholing en innovatie.
  - Het multinationale karakter van het bedrijfsleven versus het nationale karakter van de vakbonden en de sociale wetgeving.
- Het ontwikkelingsbeleid:
  - Onderdelen van het EU-ontwikkelingsbeleid: algemene handelspreferenties voor alle ontwikkelingslanden, financiering en ondersteuning specifieke landen(groepen) en projecten.
  - De tegenstelling tussen het EU-landbouwbeleid en het EU-ontwikkelingsbeleid.

Opmerking: met betrekking tot het feitelijk gevoerde beleid van de EU gaat het bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis maar om het vermogen gegevens te interpreteren en toe te passen.

eindterm 94 (*)

- De positie van Nederland in de interne markt: handelsverkeer tussen Nederland en de andere lidstaten van de Europese Unie: ontwikkelingen en perspectieven.
- De in het kader van de EMU opgestelde convergentiecriteria: prijsstabiliteit, financieringstekort en staatsschuldquote, wisselkoersen en rente.